

POLSKIE OPRACOWANIA
GRECKICH OJCÓW KOŚCIOŁA W XVI I XVII WIEKU

Ponieważ Sekcja Patrystyczna podczas obecnego Kongresu Teologów Polskich zajmuje się wpływem Ojców Kościoła na piśmiennictwo polskie doby Odrodzenia - a jest to temat rozległy - nie teolog zaś choćby dołożył tu swą cegiełkę może zawęzić to obszerne zagadnienie do relacji o charakterze informatywnym, relacji, która obejmie interesujące go polskie opracowania greckich Ojców rzeczonego okresu. Można jednak mieć nadzieję, że nawet ten rodzaj ujęcia problemu rzuci jakieś światło na zagadnienie wpływu tych Ojców na nasze piśmiennictwo religijne, a przynajmniej na obecność ich dzieł i pewną rolę, jaką odegrały.

Mimo że badania patrystyczne w omawianym okresie są u nas jeszcze nikłe w porównaniu z Zachodem, gdzie w tym czasie powstały już wielkie zbiory tekstów i pierwsze syntezy teologii patrystycznej¹, zaprezentowany poniżej wprawdzie niekompletny lecz dość obszerny materiał, będzie świadczyć o istnieniu w poważnej mierze zainteresowań greckimi Ojcami Kościoła zgodnie z nurtem europejskim, które przybrały na ogół specyficzny charakter, służąc poważnie celom polemicznym, homiletycznym i duszpasterskim. Nie zabrakło jednak znacznych osiągnięć naukowych w zakresie wydawnictw tekstów oryginalnych i przekładów.

Dziedzina ta zwróciła już baczniejszą uwagę naszych patrologów, o czym świadczą prace A.Bobera, J.M.Szymusiaka oraz R.Andrzejewskiego, dotyczące rozwoju patrystyki w Polsce. Są to relacje cenne, lecz zaledwie zarysowują tę dziedzinę. Patrystyka w Polsce czeka jeszcze na obszerną i wnikliwą monografię. Piśmiennictwo staropolskie dostarcza bowiem obfitego materiału - prawdziwie *une mer à boire* - ze wszechmiar godnego uwagi, zarówno w obrębie wyznania katolickiego jak protestanckiego, a także prawosławnego. Stanowi ono dowód zainteresowania i znajomości pism

1 Zob. J.M.Szymusiak, Zarys dziejów patrystyki, w: Dzieje teologii katolickiej w Polsce, Lublin 1976, t.3, 81-193.

greckich Ojców Kościoła oraz ich zastosowania w różnych dziedzinach piśmiennictwa religijnego.

Niniejsza relacja nosi, jak już zaznaczono, charakter informacyjny ze względu na obfitość materiałów, nieraz bardzo rzadkich lub rozproszonych po różnych bibliotekach polskich i zagranicznych, jak i z powodu braku kompetencji autorki w dziedzinie teologii; będą to więc z konieczności obserwacje niejako z lotu ptaka, które nie dają syntezy merytorycznej całej tej spuścizny, zarówno odziedziczonej, jak i własnej, bądź adaptacji w Polsce. Postaramy się natomiast wzbogacić tę ogólnikową relację w wiadomości z zagadnień dotąd nie poruszanych, a więc zobrazować preliminaria naszych zainteresowań i prac okresu Odrodzenia, by pokazać, z jakim zasobem wiedzy o greckich Ojcach Kościoła rozpoczynał się wiek XVI. Posłuży do tego omówienie zasobu rękopisów i inkunabułów, zawierających nisza tych Ojców w zbiorach polskich o poświadczonej ówczesnej własności polskiej. Pewnym dalszym wzbogaceniem relacji będzie pobieżne przynajmniej przedstawienie recepcji pism tychże Ojców w działalności Cerkwi Wschodniej na naszych kresach wschodnich.

Głównym źródłem niniejszego przeglądu była bibliografia pt. "Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce, opracowana przez C. Mazura i J. Czerniatowicz, t.1 cz.1-2 /Lublin 1978, 1983/. Wydaje się, że ważnym źródłem do poznania spuścizny greckich Ojców w naszej kulturze są również wspomniane już zbiory rękopisów i inkunabułów, stanowiące własność polską. Mogą być one ewentualnie źródłem późniejszych prac naszych humanistów - teologów, lub przynajmniej świadectwem ich zainteresowań patrystycznych. Dużo wiadomości dostarcza też praca W. Szelińskiej², pt. "Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI wieku. Inne jeszcze źródło "Libri diligentiarum", czyli spisy wykładów czytanych w Akademii Krakowskiej, niestety, poza wyjątkowymi przypadkami nie podaje przykładów popularyzacji pism greckich Ojców.

Przechodząc do właściwego okresu - rozwiniętych w pewnym sensie studiów nad pismami Ojców - trzeba zacząć od początkowego okresu rozwoju tych zainteresowań, na podstawie przeglądu zasobów rękopism i innych oraz pierwszych wydruków z XV i pocz. XVI w., ograniczając się przeważnie do zasobów najbogatszej pod tym względem Biblioteki Jagiellońskiej, przechowującej zbiory ówczesnych profesorów Akademii Krakowskiej bądź innych ofiarodawców z tego środowiska, by sprawdzić, czy i jaki był związek posiadanych dzieł z naszym piśmarstwem teologicznym. Źródłem wiadomości o tych zasobach są katalogi rękopisów i inkunabułów opracowane przez W. Wisłockiego³. Wymieniają one noty proveniencyjne poszczególnych pozycji, co stanowi ważne poświadczenie obiegu tych dzieł wśród naszych humanistów. Uzupełnieniem zestawu Wisłockiego jest katalog rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej, opracowany przez J. Polkowskiego⁴. Istnienie tych dzieł przy Katedrze Krakowskiej potwierdzają trzykrotnie sporządzane od XII do XVI w. spisy inwentarzowe skarbcza katedralnego.

W spadku po średniowieczu obok zachodnich Ojców Kościoła przetrwały nieliczne pisma kilku tylko greckich Ojców, wyłącznie w przekładach łacińskich. W cytowaniu tytułów tych dzieł posługiwać się będziemy ich brzmieniem oryginalnym według rękopisu. Wśród rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej stanowiących własność polską lub konkretnie krakowskich profesorów, które częstokroć sami przepisywali, znalazły się datowane lub określane na wiek XIII/XIV rękopisy, następujących greckich Ojców /numeracja dot. zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej/:

- Jana Damasceńskiego "De orthodoxa fide - 3 egz.: 1206, 1292, 1404
"De Deo" - Polk. 177
- Grzegorza z Nyssy /"Vita Moysi" ?/ - 1292
- Bazylego "Hexameron" - 1292

3 Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1877-1881; tenże, Incunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis, Cracoviae 1900.

4 Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, 1884, t.3, 1-168;

- "Sententiae SS. Patrum - Centiloquium" /może łącznie z łacińskimi także i greckich Ojców/ Polk. 119
 - Jana Chryzostoma "De compunctione cordis" - Polk. 177
- oraz z w. XIV ew. XV:
- Jana Chryzostoma "De laude et utilitate poenitentiae" - 1220
 - Euzebiusza "Sermo de morte s. Ambrosii" /?/ - 1633.

Z tej starszej tradycji rękopiśmiennej przeszły do XV w. tylko Jana Damascyńskiego "De orthodoxa fide" i Jana Chryzostoma "De laude et utilitate poenitentiae", pojawili się natomiast inni Ojcowie jak Cyryl Jerozolimski i Grzegorz z Nazjanzu, tudzież inne dzieła autorów z poprzedniego okresu. Króluje tu Jan Chryzostom. Z XV w. przetrwała znaczna liczba rękopisów, zawierających pisma Ojców greckich, w tym 13 z dziełami Chryzostoma:

- "Omeliae⁵ super Matthaeum" /powtórzone w trzech rękopisach 1401, 1402, 1403/
- "Super Iohannis omelia VI" - 1417
- "Sermo super Symbolum" - 1484
- "Sermo in Dominica Letare" - 1649
- "Sermo de poenitentia" - 2239
- "Adversus vituperatores vitae monasticae" - 1210
- "De reparatione lapsi" - 1347
- "De eo quod nemo leditur, nisi a se ipso" - 2039
- "Epistola" /?/ - 1298
- "De s. Spiritu" - 1402
- Translatio e graeco s. Crisostomi a Georgio Trapesuncio ... 1473 - 2392
- "Vita I. Chrysostomi ex Palladio" - 1404

Inni Ojcowie reprezentowani są przez nieliczne swoje dzieła, które dwu- lub trzykrotnie powtarzają się w odpisach:

tenże, Dwieście najstarszych inkunabułów z biblioteki kapitułnej krakowskiej od r. 1462-1500, Kraków 1887.

5 Brzmienie tytułów pozostawione według formy rękopiśmiennej.

- Bazyl "Ad suos nepotes de studiis liberalibus" - 516, 518, 3245
"De moribus" - 516
"De vita solitaria" - 1685
- Jan Damasceniński "De orthodoxa fide" - 1405, 1406
"Theologia" /?/ - Polk. 181
"De terminibus loycaibus, philosophicis et
theologicis" - 1383
"Liber sententiarum" - Polk. 186
- /Pseudo/ Cyryl Jerozolimski "Epistola de vita et miraculis
b. Hieronymi" - 770, 1283, 2283, 2286
- /Pseudo/ Euzebiusz "Epistola ad Damasum De vita, miraculis et
doctrina b. Hieronymi" - 770, 1283;
Polk. 192
"De preparatione evangelica" - Polk. 215
- Grzegorz z Nazjanzu "Apologeticus" - 1347, 1406

W pojedynczych dziełach reprezentowani są:

- Grzegorz z Nyssy "Vita Moysi" - 1286
- Origenes "Homilia super Genesim" - 1429
"Planotus Origenis" - 1649
- Cyryl Aleksandryjski "Thesaurus adversus haereticos" - 1286
- Ephraem Syrus "Sermones XX" - 1404

Powyższe dzieła przekazane w rękopisach wymagają identyfikacji tak co do zawartości, jak i autorstwa.

Pewne światło na recepcję pism greckich Ojców rzuci również porównanie zasobu rękopiśmiennego z dopływem do kraju inkunabułów również o poświadczonej własności polskiej, szczególnie ówczesnych profesorów krakowskich. Ujawni ono z jednej strony dopływ nowych dzieł, z drugiej zaś wskaże na utrzymującą się wagę i poczytność innych. Ze spuścizny rękopiśmiennej nie znajdujemy wśród inkunabułów /może jeszcze nie byli wydani?/ obu Cyryłów ani obu Grzegorzów, brak też Jana Damascenińskiego, a także Efrema. Zaprzeczenie obecności tych dzieł jest jednak tylko przypuszczeniem, gdyż egzemplarze ich dzieł mogły zaginąć w naszych zbiorach. Dochodzi natomiast "nowy" Ojciec - Atanazy z trzema dziełami /łącznie w 7 egzemplarzach!/, zawierającymi pisma antyheretyckie:

- "Contra haereticos et gentiles Omnibono Leonicensi interprete",
wyd. 1482 /3 egz./
- "Contra Arrium haereticum de homousio... controversia".
- "Opusculum in Psalmos", wyd. 1498 /3 egz./

Pojawiają się również nowe dzieła, dotąd nie występujące w rękopisach, przede wszystkim pisma Chryzostoma, ujęte w duże zbiory, a więc:

- "Homiliae 44 super psalmum Miserere et Epistolas s. Pauli" /3 egz./
- "Homiliae 70 in Evangelium s. Matthaei" /3 egz./
- "Homiliae in Epistolas s. Pauli ad Hebraeos" /3 egz./
- "Homeliarius Doctorum ... I. Chrisostomus..."
- "Sermones de patientia Iob" /2 egz./
- "De poenitentia in David et De virginitate".

Poza tym:

- Bazylego "De studio poetarum et oratorum" /3 egz./
- Orygenes "Contra Celsum"
- Euzebiusza "Ecclesiastica historia"
"Chronicon"
"De praeparatione evangelica" /3 egz./
"De quibusdam theologicis ambiguitatibus".

Zaznacza się tu nieustająca potrzeba korzystania z pisma Bazylego o czytaniu autorów klasycznych pogańskich - potrzeba charakterystyczna wobec trwającego jeszcze ortodoksyjnego zacofania niektórych środowisk, mimo silnych prądów humanizmu. Podobnie wobec narastających fermentów religijnych popularność zyskują dzieła antyheretyckie Atanazego, pojawia się też dzieło Origenesa "Contra Celsum". Wśród inkunabułów zadziwić może nieobecność Jana Damascyńskiego i jego ważnego dzieła "De orthodoxa fide". Zwraca uwagę polemiczny i apologetyczny charakter spuścizny inkunabulistycznej, jak również homiletyka egzegetyczna i moralistyczna. Podkreślić należy fakt, że inkunabuły te zawierają przeważnie dzieła tłumaczone z greki już przez humanistów, takich jak Jerzy z Trapezuntu czy Omnibonus Leonicensis lub Jan Argyropoulos, a więc z nowym spojrzeniem na teksty, bardziej już bliskim oryginałom.

Poza spuścizną pisaną lub drukowaną doszłoby jeszcze jedno

źródło do badań nad recepcją pism Ojców - wykłady w Akademii Krakowskiej. Tu niestety natrafiamy prawie na pustkę; przejrzone "Libri diligentiarum" wykładów profesorskich za okres prawie stuletni - 1488-1581 wykazują tylko cztery wykłady pod następującymi zapisami:

- 1488 Iacobus de Gustinin /Gostynin?/ in poesi Basilium /tzn. Basilium Magnum - "De legendis poetis"/
- /1516/ Vratislaviensis Michael /Wrocławczyk/ Expositio hymnorum-que interpretatio ex Doctoribus in Gymnasio Cracoviensi pro juniorum eruditione... conflata. /wyd. w Krakowie 1516, k.132/.
- 1528 mgr Anselmus Friburgo /Ephorinus/ Basilii Magni może to samo pismo "De legendis libris", wobec ówczesnej kontrowersji dotyczącej nauczania greki i czytania niektórych autorów klasycznych pogańskich, że wspomnę awantury z Jerzym Libanem, potem z Maciejem Walerianem na wykładach w Akademii Krakowskiej.
- 1581 Ioannes Wielogorscius - Orationes Chrisostomi De non contemnenda Ecclesia; Wielogórski być może czytał tekst grecki, ponieważ znał ten język i wykładał także gramatykę grecką. Był to temat znowu popularny w narastającym piśmiennictwie kontrreformacyjnym, w sytuacji burzliwych wydarzeń religijnych.

Wymieniliśmy greckich Ojców Kościoła i ich pisma posiadane w Polsce w okresie wczesnego Odrodzenia, zdając sobie zresztą sprawę, że wiadomości te są fragmentaryczne w stosunku do zapewne posiadanego wówczas zasobu, oparte na wybranych, dostępnych źródłach. Obrazują one wszakże stan zainteresowań głównego, a raczej jedyne- go w owym czasie ośrodka życia umysłowego - Krakowa, przeto prezen- tują obraz bliski rzeczywistości. Poznawszy zasób interesującego nas piśmiennictwa nie od rzeczy będzie wskazać ich właścicieli poświadczonych w notatkach proveniencyjnych. Do grona zaintereso- wanych tym piśmiennictwem należeli przede wszystkim profesorowie Akademii, jej magistry i bakałarze oraz nieliczne osoby spoza Krakowa, jak się zdaje, gdyż identyfikacja szeregu posiadaczy wy-

maga jeszcze badań⁶.

Z notatek proveniencyjnych wynika, że najwięcej rękopisów z pismami greckich Ojców posiadał w XV w. Jan Dąbrówka, wybitny profesor teologii i kanonista /+1472/. Długosz pisał o nim "vir in sacris litteris et humanis optime eruditus ... canonum doctor clarus et insignis"⁷. Sam przepisywał lub nabył i opatrzył swym nazwiskiem rękopisy Jana Damascenńskiego "De fide", Grzegorza z Nazjanzu "Apologeticus", Bazylego "Hexameron", Grzegorza z Nyssy /nieokreślone dzieło/, Chryzostoma "Epistola" /nieokreślona/, /Pseudo-/ Cyryla Jerozolimskiego "Epistola de miraculis s.Hieronymi", /Pseudo-/ Euzebiusza "Epistola de morte Hieronimi", "Epistola de morte s.Ambrosii". Współczesny Dąbrówce Jan ze Skupczy posiadał Jana Damascenńskiego "De fide", Jana Chryzostoma "De reparatione lapsi", a przepisywał Grzegorza z Nazjanzu "Apologeticus", dla Piotra ze Żwanowa, który był posiadaczem Chryzostoma "Homiliae super Matthaeum" oraz "De s.Spiritu"; u Michała Wrocławczyka znajdowały się dwa dzieła Bazylego "De moribus" oraz "Ad nepotes ..." /o czytaniu autorów pogańskich/. Przytoczymy też spoza Krakowa biskupa włocławskiego Jakuba de Senno /Sienno, zm. ok. 1470/, posiadacza Jana Damascenńskiego "De fide", Grzegorza z Nyssy "Vita Moysii" i dwa pisma o Orygenesie: "Apologia Pamphyli pro Origine" oraz "Tractatus Ruffini pro eodem Origine". Pominę tu innych XV-wiecznych właścicieli dwóch lub pojedynczych rękopisów⁸.

6 Przytoczymy tu przykład rękopisu skarbca Katedry Wawelskiej /Polk. 119/ pt. "Theologia moralis", zawierającego m.in. "Sententiae Sanctorum Patrum - Centiloquium..." z dopowiedzeniem w tytule: de dictis doctorem fideliter collegi ac propria manu conscripsi et complexi a.d. 1384... Henrico Warmiensis Ecclesiae episcopo frater Iohannes Merhelyn ... lector conventus Fredeburgensis Camensis diocesis ord.heremitarum s.Augustini".

7 Zob. "Liber beneficiorum diocesis Cracoviensis", Kraków 1863, t.1, 452 et 546.

8 Np. Jan Latoszyński - Damascenus... "De Deo", Chrisostomus "De compunctione cordis"; Paulus de Worczyn - Bazylego "De vita solitaria", Chryzostoma "Sermo in Dominicam Letare", Origenis "Planctus"; Łukasz de Magna Cosmin - /Pseudo-/ Cyryla Jeroz. "Epistola de miraculis s.Hieronimi", oraz /Pseudo-/ Euzebiusza "Epistola de morte Hieronimi"; Tomasz ze Strzempina - Chryzostoma "Adversus vituperatores...".

Z przełomu XV i XVI w. wymienimy wybitnych humanistów, posiadających inkunabuły z pismami greckich Ojców, jak Mikołaj Czepel /+1518/, który miał w swym księgozbiorku:

- Atanazego - "Contra haereticos"
- Orygenes - "Contra Celsum"
- Euzebiusza - "De praeparatione evangelica".

Jan Sommerfeld /+1501/

- Atanazego - "Contra haereticos"
- "Opusculum in Psalmos"
- Chryzostoma - "Homiliae in Evangelium Matthaei"
- Euzebiusza - "De praeparatione evangelica",

Maciej ze Szydłowa /+ przed r. 1520/

- Chryzostoma - "Homiliae 44 super Psalmum Miserere et Epistolae s. Pauli"
- "Homiliae in Epistolam s. Pauli ad Hebraeos"
- "Homiliae 70 in Evangelium s. Matthaei"
- "/Homeliarius:/ Homiliae s. Chrisostomi".

Można przytoczyć szereg innych humanistów również znakomitych, którzy mogli nabyć mniej dzieł, ale pojawiały się u nich natomiast wydawnictwa już z początku XVI w. opracowane w duchu humanizmu biblijnego. Należeli do nich: Marcin Bien /+1540/ posiadający Chryzostoma "Homiliae" w wydaniu Oecolampadiusa /1522/, ponadto Atanazego "Contra Arrium", ponieważ bardzo interesował się sprawami herezji - dalej Michał Sternberg z Oleśnicy /+1527/, którego biblioteka zawierała komentarze biblijne Cyryla Aleksandryjskiego /Paryż 1513-1514/ w tłumaczeniu Jerzego z Trapezuntu, z niezwykle licznymi własnymi marginaliami, nadto Bazylego "Opera"/1520/ również w przekładach humanistów - Jana Argyropula, Jerzego z Trapezuntu i innych. Wymienić tu należy również Michała Wrocławczyka /+1534/, właściciela dzieł Chryzostoma "Opera" /Wenecja 1503/, z jego marginaliami oraz Bazylego "De moribus" w przekładzie L. Bruniego.

Sumując dane otrzymane z przeglądu naszych zasobów rękopiśmiennych i drukowanych /inkunabuły/ o poświadczonej ówczesnej własności polskiej, można stwierdzić, że w spuściznie tej repre-

zentowani są prawie wszyscy Ojcowie greccy /nadal w tłumaczeniach łacińskich/, choć w różnym stopniu, co wynikało prawdopodobnie z odmiennych zainteresowań bądź różnych możliwości nabycia. Z okresu XV w. poza faktem posiadania ich lektury oraz wnikania w ich treść, o czym świadczą marginalia, nie pozostały ślady aktywnych badań, które podjęte zostaną dopiero w XVI w. Można więc ogólnie określić, że w wieku XV zaznajamiano się z dziełami Ojców, lecz dopiero w XVI w. zaczęto nad nimi pracować, wydając, tłumacząc i wykorzystując ich teksty do swych prac, co będzie warunkiem właściwej recepcji spuścizny patrystycznej.

W recepcji tej, jakkolwiek ona była, istotną rolę odegrało **z a s z c e p i e n i e g r e c y s t y k i w P o l s c e** od początku XVI w., umożliwiające bezpośredni kontakt z tekstami oryginalnymi, co z kolei stało się podstawą dla przyszłych prac nad nimi oraz spożytkowania ich w różnych celach. Ta znajomość greki zaowocowała także w różnych dziedzinach teologii. Wprawdzie wprowadzenie nauczania greki w Akademii Krakowskiej nie obeszło się bez trudności i zahamowań, lecz dzięki wpływowi możnego humanisty-biskupa i podkanclerzego Piotra Tomickiego ucziszono opozycję i wznowiono wykłady greki w Akademii. Pomocą w nauce posłużyła pierwsza książka grecka wydana w Krakowie /1524/ Moschosa "Amor fugitivus" wraz z innymi utworami elegijnymi; niedługo potem Hozjusz, wówczas młody, zapalony humanista, opublikował również w Krakowie w 1528 r. pismo Chryzostoma o doskonałym zakonniku w języku greckim z własnym przekładem łacińskim pt. "Libellus elegans in quo confert verum monachum cum principibus, divitibus ac nobilibus huius mundi". W trzydziestych latach XVI w. pojawiły się dalsze wydawnictwa w języku greckim - gramatyka, zbiory utworów gnomicznych Teognisa i Pseudo-Pitagorasa opracowane przez Marcina Kromera, który niedługo też zajął się przekładami mów Chryzostoma z greki na łacinę. Pominiemy tu dalsze osiągnięcia grezystyczne w zakresie piśmiennictwa klasycznego, ześrodkowując uwagę na właściwym dla nas temacie.

Przystępując do zobrazowania recepcji pism Ojców greckich wydaje się rzeczą słuszną przedstawić ją według rodzajów opracowania tekstu - a więc wydania ich w języku oryginału, w przekładach

własnych oraz w przedrukach krajowych wydawnictw obcych, a następnie zarysować charakter recepcji treściowej na podstawie przeglądu naszego piśmiennictwa związanego z tradycją patrystyczną.

Do połowy XVI w. ze spuścizny XV-wiecznej owocują u nas tylko Chryzostom i Bazyl. Być może był to wpływ posiadanych zasobów, wyjątkowo obfitych w ich dzieła. Już od r. 1528 mamy do czynienia z aktywną działalnością naszych humanistów, którzy zainicjowali prace patrystyczne. Oto Jerzy Libanus, nasz pierwszy rodzimy grecoysta, wojujący propagator greki, zestawia w języku oryginalnym antologię z pism głównych Ojców greckich, a więc z Chryzostoma, Bazylego i Grzegorza z Nazjanzu. O jej zawartości nie dowiemy się ohyba nigdy, ponieważ pozostała w rękopisie i podzieliła losy zbiorów Załuskich. Znamy tylko z tytułu, który w opisie J.D.Janockiego brzmi następująco⁹: "Anthologia Sanctorum Patrum iussu ... D. Petri Tomicki ... Regni Poloniae summi cancellarii, liberalium studiorum eiusdem urbis Maecenatis a M. Georgio Libanio /sic/ Legnicensi, humaniorum litterarum in Gymnasio Cracoviensi doctore collecta A.D. 1528". Janocki dodaje komentarz: "Anthologia autem, opus sane eximium, illustrissimis locis a Basilio Magno, Gregorio Theologo et Ioanne Chrysostomo desumptis contextum atque suis propriis annotationibus distinctum communem hanc lucem nunquam adspexit... In epistola ad Tomicium praemissa de presulis illius optimi in omne litterarum genus meritis copiosissime commemoravit noster ille Libanius". Umieszczenie tego rękopisu przez Janockiego w dziele "Codices graeci in quarto" świadczy, że tekst tej antologii został zestawiony w języku greckim.

Więcej szczerze miał Stanisław Hozjusz ze wspomnianym wyżej łacińskim tłumaczeniem Chryzostomowego "Mnicha", skoro sdołał wydrukować go łącznie z tekstem greckim w Krakowie /1528/. W kilka lat później dominikanin Maciej Walerian wydał Bazylego "De evolvendis libris gentilium" w oboym wprowadzie przekładzie Leonarda Bruniego, lecz z własnym komentarzem /1534/, a niedługo po nim Marcini

9 Zob. J.D.Janocki, Specimen catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Zaluskianae, Dresdae 1752, 117-119.

Kromer sam tłumaczył na łacinę niektóre mowy Chryzostoma publikując je kolejno w Krakowie w latach 1541-1545¹⁰; łącznie ukazały się one za granicą, w Bazylei /1552/.

W drugiej połowie XVI w. zwraca uwagę dopływ pism innych Ojców greckich i nasilenie prac nad nimi. Wybitnym osiągnięciem było wydanie tekstu greckiego "Katechez mystagogicznych" Cyryla Jerozolimskiego przez naszego teologa, Jana Grodzieckiego, wraz z jego własnym przekładem łacińskim. Była to "editio princeps" zarówno tekstu, jak i tłumaczenia. Ukazały się one w dwóch partiach, najpierw "Mystagogioae catecheses quinque ad eos qui sunt recens illuminati. Quae nunc primum et graece et latine simul eduntur" /Wiedeń 1560/, następnie "Catecheses illuminatorum Hierosolymis XVIII et quinque mystagogioae ... Nunc primum latinitate donata ... Ioanne Grodecio interprete" /Kolenia 1564/. Edycje te były często powtarzane w wielkich ośrodkach europejskich także w następnym stuleciu. Istnieje wiadomość¹¹, że prymas Jakób Uchański, jeden z niewielu duchownych katolików znawca cerkiewnego piśmiennictwa, przełożył w połowie XVI w. katechezy Cyryla na język polski z tekstu rusko-słowiańskiego. Z tego właśnie przekładu miał korzystać Grodziecki. Tendencja do przekładania na polski uwidoczniła się wkrótce w przetłumaczeniu przez Wawrzyńca Krzyszkowskiego dzieła Justyna "Rozmowy z Tryfonem Żydem" /Nieśwież, 1564/. Całość pism Justyna we własnym przekładzie łacińskim dał Jan Lang ze Śląska: "Operum quae extant omnium... tomi III" /Bazylea 1565/. Zasięg europejski miały również mowy Bazylego tłumaczone na łacinę przez Stanisława Iłowskiego "De moribus orationes XXIV" /Wenecja 1564/, potem wielokrotnie powtarzane w najpoważniejszych wydawnictwach europejskich także w XVII w. Iłowski wydał także swój łaciń-

10 De adversa valetudine et medicis, De anima, De avaritia, De divitiis et paupertate, De humilitate, De humilitate animi et De uxore et pulchritudine, De ingluvie et ebrietate, De non contemnenda Ecclesia Dei et mysteriis.

11 Zob. M. Hruševs'kyj, Istorija Ukrainy-Rusy, Kijów 1907, t. 6, 143, nota 3; wiadomość tę powtórzyli T. Sinko, Literatura grecka, Wrocław 1954, t. 3, cz. 2, 109, przypis 108, oraz J. M. Szymusiak, Zarys dziejów patrystyki, art. cyt., 75.

ski przekład Synezzjusza "Ad Arcadium imperatorem de regno administrando" /Wenecja 1563/. Grzegorzem z Nazjanzu zainteresował się nasz wybitny grecoista Stanisław Grzepski, wydając grecki tekst pod tytułem łacińskim "Duo poemata Gregorii Nazianzeni alterum de virtute hominis, alterum de vitae itineribus et vanitate rerum huius seculi. Scholiis explicata per M.S.Grepsium, Academiae Cracoviensis professorem" /Kraków 1565/. Poprzednikiem jego na tym polu był wspomniany już Jan Lang, który opublikował grecki tekst z łacińskim tłumaczeniem "Graeca quaedam et sancta carmina" /Bazylea 1561, 1567/. Grzegorza starał się spopularyzować Novacius de Dys /Nowak z Dyssa/, wydając swój przekład łaciński zbioru sentencji i reguł Grzegorza, zebranego przez węgierskiego humanistę Jana Sambucusa, "Sententiae et regulae vitae ..." /Kraków 1578/.

Na przełomie XVI i XVII w. pojawił się "nowy" Ojciec - Ignacy Antiocheński. Jego siedem listów w tekście greckim wydał Fabian Birkowski, w powstającym żywym ośrodku naukowym, w Akademii Zamojskiej: Τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Θεοῦπόλεως Ἀντιοχείας Ἐπιστολαί. α. Πρὸς Σμυρναίους, β. Πρὸς Πολύκαρπον ἐπίσκοπον Σμύρνης, γ. Πρὸς Ἐφεσούς, δ. Πρὸς Ῥωμαίους, ε. Πρὸς Φιλαδέλφεις, ζ. Πρὸς Μαγνησίους, η. Πρὸς Τραπεζοῦς /Zamość 1597/.

Druk ten niestety zaginął. Wiadomo tylko, że podobno edycja ta sporządzona została na podstawie rękopisu "krakowskiego". W tymże ośrodku powstała pierwsza edycja grecka /Pseudo/ Epifaniasza "Oratio in sepulturam Corporis Domini ... ex bibliotheca Simonis Simonidis" - w recenzji Szymona Szymonowicza a z przekładem łacińskim S.Feniokiego /Zamość 1604/. W XVII w., nie licząc wciąż wznawianych zagranicą prac Grodzieckiego i Iłowskiego, nie ukazują się w kraju tego rodzaju wydawnictwa. Podobno jeszcze w połowie XVII w. /po r. 1654/ powstało tłumaczenie greckich Ojców na język ruski, dokonane przez bliżej nieznanego Wojciecha Murzynowskiego. Cytuje go lakonicznie J.Brown¹², powołując się na swe źródło - S.Rostowskie-

12 J.Brown, Biblioteka pisarzy asysteneyi polskiej Towarzystwa Jezusowego, Poznań 1862, 289: "Litwin, pisał w połowie 17-go stulecia ... 2. Versio Slavonica operum S.S.Patrum Graecorum".

go¹³, który podaje nieco ciekawych szczegółów. Nazywa Murzynowskiego "Masovita", nie jak Brown "Litwin", i wyjaśnia powstanie tego przekładu. Według jego relacji tłumacz ten znał doskonale obok łaciny grekę i hebrajski oraz język niemiecki i ruski, a będąc po zdobyciu Witebska przez Moskali /1654/ wywieziony do Moskwy i dalej "in extremam abreptus provinciam" wiele i mężnie zniósł przeciwności i choć nastawano nań, by porzucił wiarę katolicką, on jednak starał się zjednać schizmatyków dla swojej wiary i w tym celu "Opera graecorum Patrum in Sclavonicum transtulit. Obiit post annum 1657".

Z kolei przyjrzeć się należy, jak wyglądało p o k ł o s i e p i ś m i e n n i o t w a z w i ą z a n e g o z o s o b a m i p o s z c z e g ó l n y c h O j c ó w g r e c k i c h i t r e ś c i ą i o c h d z i e ł. Były to prace nieliczne i ukazały się dopiero w XVII w. Zaliczymy do nich przede wszystkim dzieło Franciszka Hackiego /+ 1696/: "Divus Ioannes Chrysostomus" /Oliwa 1683/, zawierające monograficzny zarys doktryny tego Ojca¹⁴. Współczesny mu Teofil Rutka pracował nad dwoma innymi Ojcami, poświęcając im odrębne prace. Pierwsza - "Św. Bazylusz Wielki życia zakonnego w Cerkwi św. Wschodniej patriarcha i fundator" /Kalisz 1686/, była przekładem jakiegoś dzieła, jak stwierdza w tytule "przed tym greckim, łacińskim i słowiańskim, a teraz polskim językiem pokazany". Druga to wnikliwe dzieło o św. Cyrylu Aleksandryjskim pt. "S. Cyrillus Patriarcha Alexandrinus e suis monumentis ... de Graecia ... excoitatus" /Lublin 1692/, które następnie dla szerszego rozpowszechnienia sam przełożył na polski /Lublin 1697/¹⁵. Dodać tu należy wcześniejsze wydawnictwo znane niestety tylko z zapisu bibliograficznego, cytowane wśród druków Akademii Zamojskiej, Dawida Nice-tasa pt. "Żywot albo raczej wojna św. Ojca naszego Ignacjusza patriarchy i arcybiskupa konstantynopolskiego" /Zamość 1624/¹⁶. Ele-

-
- 13 Zob. S. Rostowski, *Lithuanicarum Societatis Iesu historiarum provincialium pars 1*, Wilno 1768, 452.
- 14 Zob. A. Bober, *Studia i teksty patrystyczne*, Kraków 1967, 186.
- 15 Jak wyżej.
- 16 Zob. J. K. Kochanowski, *Dzieje Akademii Zamojskiej /1594-1784/*, Kraków 1899-1900 /Wykaz druków zamojskich/, s. XII.

ment biograficzny znajduje się też u Sebastiana Jana Piskorskiego w zbiorze "Żywoty Ojców, abo dzieje i duchowne powieści starców, zakonników-pustelników wschodnich przez św. Hieronima i innych pisane" /Kraków 1688/. Na wspomnienie zasługują również pomniejsze prace dotyczące poszczególnych dzieł Ojców, jak np.: Lili Piotra - "Commentarius in Sententias Gregorii Nazianzeni" /przed r. 1606/, Nicolai Henricusa - "De symbolo Athanasii exercitatio theologiae, historica et ecclesiastica" /Gdańsk 1655/, Grabowieckiego Wojciecha - "Disputacja abo Controversia o Trójcy Przenajświętszej między św. Atanazym ... a między Aryuszen kapłanem" /Warszawa 1660/, wreszcie rozprawka akademioka: Hagymasiego Andreasa - "Athanasius in persecutione fugiens, dissertatione historico ecclesiastica ... defensio" /Toruń 1697/.

Ojcowie Kościoła bywali też przedmiotem pietyzmu pedagogicznego, stając się tematem szkolnych przedstawień w kolegiach zakonnych. Tak oto w kolegium Pijarów w Łowiczu wystawiono dialog w trzech aktach pt. "Ioannes Chrysostomus in Oriente fulgentis Ecclesiae splendor" /1690/ lub w Pułtusk w kolegium Jezuitów: "Antitheta studiorum Iuliani et ss. Basilii et Gregorii Nazianzeni, academicoorum Atheniensium ... ab iuventute Athenaei Noscoviani Pul-toviensis SI ludis metagymnasticis in scenam data" /Warszawa 1687/.

Poza pracami nad tekstami Ojców, a więc właściwą patrystyką, spuścizna ich staje się materiałem "użytkowym" w s t a r o - p o l s k i m pi ś m i e n n i o t w i e r e l i g i j n y m, w epoce nasilonych zainteresowań i sporów, służąc jako źródło argumentów dla apologetów i polemistów różnych wyznań oraz jako "obrok duchowy" dla wiernych.

O wykorzystywaniu pism Ojców greckich mówi szereg wydawnictw, w których autorzy argumentują swe wywody cytowaniem ich tekstów. Jednym z pierwszych był Antoni z Napachania, znany w Krakowie humanista, który w swym dziełku "Enchiridion ... o nauce chrześcijańskiej" /Kraków 1558/ korzysta z Chryzostoma, Bazylego, Grzegorza z Nazjanzu i innych. Antoni znał dobrze grekę, miał więc bezpośredni dostęp do oryginałów. Teksty Ojców obficie lub w fragmentach możemy spotkać u wielu pisarzy religijnych i kaznodziejów, jak u Jakuba Wujka w Postyllach większej i mniejszej /1573, 1579/, gdzie

znajdują się włączone całe kazania niektórych Ojców, ich części lub fragmenty. Czynił to również Piotr Skarga w swych "Żywotach świętych" przy podawaniu życiorysów poszczególnych Ojców i w innych swych publikacjach, jak "Bractwo miłosierdzia ... ktemu przydane są czytania z Pisma św. i z Doktorów" /Kraków 1588, wielokrotnie ponawiane/. Podobnie w dziele pt. "O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskim od tej jedności odstąpieniu" /Wilno 1577, Kraków 1590/, przeprowadzając dowód w tych kwestiach teologicznych powołuje się na Ojców łacińskich oraz greckich i cytuje odpowiednie ich fragmenty, np. na temat prymatu papieża: teksty Ireneusza, Epifaniasza, Atanazego, Bazylego, Grzegorza z Nazjanzu, Chryzostoma, Cyryla Aleksandryjskiego; o celibatu - Orygenesza, Euzebiusza, Epifaniasza, Chryzostoma; pochodzenia Ducha Św. - Bazylego, Atanazego, Cyryla Aleksandryjskiego, Chryzostoma, Epifaniasza.

Wspomnieć należy szereg rozprawek dotyczących ogólnie Ojców, jak Eustachego Trepki - "Książki o tym skąd wzięło początek słowo Boże... tysz o tym jako o Ojcach św. i o conciliach dzierżać mamy ... tysz jest przydan poczet Doktorów Kościoła ..." /Królewiec 1556, 1557/, i znacznie późniejszego Jonasza Szlichtynga - "De fide primorum Christianorum martyrum et veterum Patrum" /Irenopoli ok. r. 1685/. Intryguje swym tytułem dziełko Jana Botsaccusa, związanego z gdańskim środowiskiem profesorskim", Πατρολογία sive de libertate veterum Doctorum scripta iudicandi: qua dilucide ostenditur omnes fere Patres errorum et haereseon ab ipsis pontificibus argui et postulari" /Szczecin 1663, 1664/.

Nie można też pominąć dzieł o b o y o h l e o z u n a s d r u k o w a n y c h, jak M. Mollera "Meditationes ss. Patrum ... zusammengetragen und verdeutschet". Th. 1-2 /Zgorzelec 1597/ lub I. Janseniusa "Duella ... Sacra pagina et SS Patrum scriptorumque ecclesiasticorum calamis deducta" /Gdańsk 1668/, wreszcie znaczące publikacje Krzysztofa Sandiusa z Królewca, autora zarysu historycznego ruchów reformacyjnych w Polsce "Bibliotheca antitrinitariorum ..." /Freistadii 1684/ oraz dzieł: "Catalogi patriarcharum et episcoporum Hierosolymitanorum, Antiochenorum, Alexandrinorum..." /Amsterdam 1679/ i "Nucleus historiae ecclesia-

sticae ... tractatus de veteribus scriptoribus ecclesiasticis" /1669 i 1676/. Pisma tego autora królewieckiego, związanego z Polską różnorodnością zainteresowań i kontaktami, możemy zaliczać do naszego piśmiennictwa. W zakończeniu rejestru podobnych prac wspomnieć też należy o wydawnictwach obcych a dedykowanych Polakom, zbiorowo lub indywidualnie, co trzeba tłumaczyć znajomością w innych krajach naszych zainteresowań treścią owych ksiąg. Przypomniemy tu wydawnictwo tekstowe Th.Bezy, zawierające zbiór pism Atanazego, Bazylego, Anastazego i Cyryla pt. "Dialogi V de s.Trinitate ..." /Genewa 1570/ dedykowane "Omnibus in utraque Polonia, Lithuania, Russia, Livonia, Masovia, caeterisque ... provinciis ... cunctis fidelibus catholicam et orthodoxam fidem profitentibus". Kilku magnatom naszym przypisał swe dzieło Andreas Musculus - "Catechesis ss.Patrum ac Doctorum catholicae et orthodoxae Ecclesiae" /Frankfurt n.O. 1556/, a znany teolog innowierczy Jan Brentius, kaznodzieja królewiecki, skierował swą rozprawę "De auctoritate S.Scripturae, De traditionibus, De catholica Ecclesia" do Zygmunta Augusta /Królewiec 1557/.

Przeglądając piśmiennictwo owych czasów, choćby tylko tytuły dzieł, dostrzega się w każdej dziedzinie myśli religijnej obecność Ojców Kościoła zarówno zachodnich, jak i wschodnich. Jak ona w rzeczywistości wyglądała - bywało różnie. Z obfitego pokłosia piśmienniczego wspomniemy te dziedziny i tych autorów, którzy wydatnie wspierali się ich argumentacją i tekstami, często uwidaczniając to w tytułach swych dzieł. **A u t o r y t e t t r a d y c j i p a t r y s t y c z n e j** nabrał w tamtej epoce szczególnej wagi. Głębokie kontrowersje religijne wymagały źródłowej argumentacji w walce o słuszność stawianych tez. Tym źródłem oprócz Pisma św. stały się teksty Ojców Kościoła stosownie do theologicum principium: Patres et Doctores Ecclesiae catholicae ... in omnibus fidei controversiis audiendi sunt. Całe piśmiennictwo doby Reformacji wsparło się na tych źródłach ozerpiąc stamtąd argumenty. Pierwsi uczynili to innowiercy. Dla ich skutecznego zwalczania obóz katolicki musiał również tam kierować swe poszukiwania, dzięki czemu zainteresowanie pismami Ojców nabiera dynamicznego charakteru Polska stała się terenem sporów najpierw z dysydentami Kościoła

Zachodniego, a od końca XVI w. również z nowym nurtem w Cerkwi Wschodniej, gdy po unii brzeskiej zaznaczył się w niej pewien rozłam. Powstała bogata literatura polemiczna - były tu i dzieła i drobne rozprawki w wielkiej liczbie wydawane tak przez innowierców - a była to strona zaczepna - jak i katolików. W piśmiennictwie tym obficie korzystano z pism Ojców.

Wspomniemy przykładowo dwie polemiki o charakterze ogólnym. Wcześniejsza Jakuba Niemojowskiego z Benedyktem Herbestem, autorem "Chrześcijańskiej odpowiedzi na konfesję Braci zakonu Chrystusowego" /1567/, któremu replikował Niemojowski "Odpowiedzią na książki Benedykta Herbesta" /1569/, a w parę lat później jeszcze raz Herbest powrócił do tej polemiki w piśmie "Prodromus, przesłanie ... naprzeciwko odpowiedzi Jakuba Niemojowskiego" /1571/. Herbest często tu cytował Ojców: Ireneusza, Cypriana, Jana Chryzostoma i Bazylego. Na szczególną uwagę zasługuje jednak późniejsza polemika pomiędzy Adrianem Jungą a Grzegorzem z Żarnowca, autorem pisma "Traktacik albo 52 quaestii o Kościele Bożym" /1590/, obejmującym 22 kart, na co Junga odpowiedział opasłym dziełem /ponad 400 stron/, pt. "Rozwiązanie pięćdziesięciu i dwu quaestii ministrów ewangelickich Jezuitom zadanych" /1593 i 1599/. Na to dzieło zwrócił uwagę A.Bober¹⁷ pisząc o Jundze, iż był to teolog szeroko czytany w pismach Ojców Kościoła, gdyż dając gruntowny wykład wszystkich zagadnień z całego obszaru teologii oparł się przede wszystkim na ich dziełach.

W XVII w. nadal jeszcze trwały polemiki na temat wiary. Przytoczymy przykładowo kilka spośród nich, jak A.Wargockiego "Przesłanie na chytrą miną ministrów ewangelickich w rozmowie o wierze" /1605/, Daniela Mikołajewskiego "Syncrisis abo Zniesienie nauki Kościoła Rzymskiego z Ewangelicką... Przeciw Summariuszowi X.Wojciecha Słupskiego..." /Gdańsk 1609/ oraz "Sententiae Patrum de praecipuis fidei Christianae articulis..." /Gdańsk 1610/, w których i cytuje i zestawia świadectwa takich Ojców jak Grzegorz z Nazjanzu, Orygenes, Bazyl, Chryzostom, Atanazy, Ignacy, Justyn, Cyryl Alek-

17 Zob. A.Bober, Studia..., dz.cyt., 184.

sandryjski, Grzegorz z Nyssy i innych, dalej - Jana Wolfganga Boeclera "Fax veritatis ... ostenditur: unam tantum esse fidem unam ecclesiam ..." /Wilno 1672/. Raz jeszcze wspomnieć tu należy dzieło F.Hackiego "Divus Ioannes Chrysostomus", które powstało dla polemiki z gdańskim protestantem F.Mayerem, by dowieść, że ten Ojciec jest najbardziej prawowiernym i protestanci nie mogą się nań powoływać.

Sprawa stosunku Kościołów Wschodniego i Zachodniego, zabarwiona elementami polemiki, znalazła wyraz również w szeregu wydawnictw. Już w XVI w. Benedykt Herbst napisał "Wiary Kościoła Rzymskiego wywody i greckiego niewolstwa historia ... dla Rusi nawrócenia pisanej" /1586/, w XVII zaś wieku kilku autorów poświęciło tym zagadnieniom swe prace: M.Cichowski - "Tribunal SS.Patrum orientalium et occidentalium" /1658, 1692, 1698/, T.Rutka - "Defensio s.Orthodoxae Orientalis Ecclesiae... Ex SS.Patribus potissimum Graecis deducta..." /Poznań 1678, Kalisz 1682/, J.W.Czepański - "Controversiae Orientalis et Occidentalis Ecclesiae" /Warszawa 1699/.

Poza ściśle polemicznymi powstawały dzieła apologetyczne - polemiczne także ze strony innowierców, jak i katolików o treści ogólnoteologicznej, obejmujące całość zagadnień dogmatycznych, a wspierane autorytetem Ojców. Już z 1. poł. XVI w. można tu zacytować Walentego Wróbla "Propugnaculum Ecclesiae adversus varias sectas ... ex variis S.Scripturae locis Doctoribusve brevibus collectum" /1536/. Od połowy zaś tego stulecia coraz częściej się pojawiają podobne dzieła m.in. Hozjusza "Confessio fidei catholicae christiana", drukowaną w kraju od r. 1553, później zaś w licznych wydaniach zagranicznych; opiera się on tam głównie na Piśmie św., lecz często odwołuje się do Ojców i pisarzy starochrześcijańskich, a więc do Chryzostoma, Grzegorza z Nazjanzu, Sokratesa, Sozomena i innych. Wkrótce też ukazało się wspomniane już dzieło Antoniego z Napachania "Enchiridion to jest książki ręczne o nauce chrześcijańskiej, czego się chrześcijański człowiek dzierżeć ma czasu niniejszej różności wiary" /1558/. I tu autor korzysta z Chryzostoma, Bazylego, Grzegorza z Nazjanzu i innych. Wymienimy też Jana Herburta "Locorum de fide communium... liber I ..." /1569/, Hieronima Powodowskiego "Wędzidło na sprosne

błędy" /1582/, wreszcie Stanisława Sokołowskiego "De verae et falsae Ecclesiae discrimine ... libri tres. Ex Sacris Scripturis vetustissimorumque Patrum sententiis collecti ac concinnati" /1583 i nn./ i szereg innych.

Oprócz wydawnictw dotyczących ogólnego zagadnienia wiary ukazywały się też publikacje na temat posz-
o z e g ó l n y c h p r o b l e m ó w d o g m a t y c z n y c h ,
gdzie również oparciem służyły teksty Ojców. Należą tu m.in. pisma Erazma Glicznara: "De S.Trinitate ... observationes" /Frankfurt n.O. 1565/, "Breve colloquium ... de Coena Domini" /tamże 1565/ oraz "Assertiones... pro baptismo infantium" /Toruń 1569/; Mikołaja Paca "De una eademque Dei Patris, Filii et Spiritus S. divinitate" /Królewiec 1566/; Jakuba Wujka "Brevis ... s.Missae Sacrificii... assertio" /Coloniae Agrippinae 1577/ oraz "O bóstwie Syna Bożego i Ducha św. ..." /1590/; Marcina Białobrzeskiego "Orthodoxa confessio de uno Deo" /1577/; anonimowe "Armamentarium catholicum ... de Deo" /1572/; Stanisława Sokołowskiego "De consecratione episcopi", wielokrotnie drukowane w kraju i za granicą od 1580 r.

Nie mało takich prac powstało w XVII w., z których kilka wymienimy: B.Paxillusa - "Monomachia pro defensione fidei ss.Trinitatis..." /1616/; I.Bekkosa - "Inscriptiones in sententias SS Patrum quas de processione Spiritus S. collegit ..." /Kraków 1603/, dzieło oboe, tłumaczone przez Greka w Polsce osiadłego; T.Rościszewskiego - "Puklerz złoty na obronę obrazów katolickich" /1639/; A.Kańskiego - "Żywot ... Bogarodzice" /1648/; M.A.Hackiego - "Maria Deipara..." /1683/.

Obficie też prezentowało się piśmiennictwo z zakresu teologii moralnej, ascetycznej i homiletyki, tak własne jak i oboe, drukowane u nas, często ponawiane, niekiedy tłumaczone na język polski. Wymienimy niektóre: I.Botsaccusa - "Moralia Gedanensia" /1655 i nn./; W.Tylkowskiego "Iugum grave" /1668, 1675, 1676/; B.Rosignola "O oświeceniu w chrześcijańskiej doskonałości" /1612/; A.Gdacjusza "Kwestyjej o pojedynkach ... Continuatio ..." /Brzeg 1679/ oraz "Appendix tj. Przydatek do Dyskursu o pańskim i szlacheckim stanie" /Brzeg 1680/; S.Boboli "Raj panieński ...", "Wieniec panieński..." /1682/; F.Rychłowskiego "Kazania..." /1667, 1677/; M.Białobrzeskiego

go "Postilla orthodoxa..." /1581/ i zapewne wiele innych z obfitej u nas postyllografii.

Obie strony - reformacja i obóz katolicki - korzystały z dziedzictwa Ojców także dla celów dewocyjnych, przy układaniu modlitewników, jak np. W. Nowomiejskiego - "Modlitwy nabożne ... z pism Doktorów św." /1559/ lub anonimowego "Litaniae ... e Scriptura Sacra et ss. Patribus depromptae" /1582/. Pisma Ojców wykorzystano też w gatunku "medytacyj" - "Salutifera Domini Passionis contemplatio ex Evangelistis ceterisque Ecclesiae Doctoribus ... congesta" /1520/ i też w polskiej wersji: "Rozmyślanie o Bożym umęczeniu" /1545/.

Porównując piśmiennictwo XVI i XVII w. spostrzegamy zasadniczą różnicę zainteresowań w zakresie recepcji Ojców greckich. W XVII w. nie powstają już prace edytorskie, nie biorąc pod uwagę prac Akademii Zamojskiej, zapoczątkowanych jeszcze w końcu XVI w., ani przekładowe. Rozrasta się natomiast piśmiennictwo w zakresie teologii moralnej, ascetycznej i homiletyki. Wycisza się polemika z dysydentami Kościoła Zachodniego, dochodzi zaś nowy jej temat - Cerkiew Wschodnia i unia brzeska, w czym zaangażowała się ku obronie unii strona katolicka. Pojawiło się też zainteresowanie zagadnieniem schizmy i stosunku do niej obu Kościołów.

W rozważaniach o recepcji Ojców greckich na terenach dawnej Rzeczypospolitej należy się też rozdział poświęcony dziejom ich obecności na ziemiach wschodnich, zamieszkałych przez ludność ruską wyznania prawosławnego. Na marginesie naszego życia intelektualnego, w 2. poł. XVI w. powstają ośrodki jej życia religijnego, przybierające z czasem tendencje narodowe i oświatowe. Były nimi po miastach Bractwa - wspólnoty prawosławne oraz, o wydatniejszych osiągnięciach, dwory magnackie, jak Grzegorza Chodkiewicza w Zabłudowie a później księcia Konstantego Ostrońskiego w Ostrogu i Dermaniu, wreszcie pod sam koniec stulecia szczególnie ożywiające swą działalność Stauropigia Lwowska i Bractwo Św. Ducha w Wilnie, a w początkach XVII w. niektóre klasztory na Ukrainie jak najważniejszy z nich - Ławra Pieczerska pod Kijowem. Intencją tych ośrodków, oprócz zaspokojenia i wzbogacenia życia religijnego, stało się również podniesienie

oświaty ludności ruskiej przy pomocy odpowiednich instytucji i wydawnictw.

Dla zobrazowania pewnej ciągłości historycznej trzeba przypomnieć preliminaria tej działalności na głębszym tle dziejowym. Na tamtych terenach, leżących w granicach ówczesnej Polski, krążyło od najdawniejszych lat piśmiennictwo teologiczne, obejmujące dzieła niektórych greckich Ojców Kościoła w przekładach przejętych głównie z Bułgarii lub powstałych na Rusi. Pierwsze miejsce zajmował wśród nich Jan Chryzostom, najbardziej popularny spośród pisarzy bizantyńskich. Zbiory jego wypowiedzi krążyły tu pod tytułami: "Złatostruj", "Złatoust", "Andriantis", lub w połączeniu z tekstami innych Ojców pod tytułami: "Izmaragd" lub "Złataja oep'". Rozpowszechniane też były przekłady znacznej liczby katechez Cyryla Jerozolimskiego, pism Atanazego przeciw Arianom, pism ascetycznych Bazylego Wielkiego, a także zbiory wypowiedzi Grzegorza z Nazjanzu; popularnością cieszyły się "Poučenijsa" Efrema Syryjczyka oraz "Bogoslovie" Jana Damasceńskiego¹⁸. Stanowiło to dziedzictwo Średniowiecza.

Jakie zmiany przyniosły nowsze czasy? Jak wyglądały osiągnięcia XVI-XVII w. wobec stanu poprzedniego, odziedziczonego po minionej epoce, na którą składali się: Jan Chryzostom, Cyryl Jerozolimski, Atanazy, Grzegorz z Nazjanzu, Efrema Syryjczyk i Jan Damasceński? W nowszych czasach przetrwali ci sami Ojcowie, z wyjątkiem Atanazego, doszli przy tym inni pisarze, jak Cyryl Aleksandryjski, Andrzej z Cezarei, Makary Egipski i Moschos. Zmieniły się też potrzeby w tym zakresie, gdyż w miejsce dawnych antologii ukazywały się teraz zbiory dzieł poszczególnych Ojców lub ich pojedyncze pisma. Wydawano też zbiory modlitw zaczerpniętych z pism Ojców, teksty liturgiczne oraz opracowania ogólne dotyczące wyznania wiary. Istotną rolę odegrało tu wprowadzenie znajomości greki w wyżej wymienionych ośrodkach. Nie zaspokajały już potrzeb średniowieczne tłumaczenia, sięgnięto do oryginałów, by w nowych przekładach szerzej i lepiej rozpowszechnić znajomość pism patrystycznych. Analizując bliżej wydawnictwa tego okresu, poczynawszy od końca XVI w.

18 Zob. M. Hruševskij, dz.cyt., t.3, 447-449.

wskazemy przede wszystkim na rosnącą nadal popularność Jana Chryzostoma, którego 9 wydawnictw w języku ruskim sporządzono od 1595 r. do poł. XVII w.; należą tu tak fundamentalne dzieła, jak "Homilie na Dzieje Apostolskie"¹⁹, "Homilie na Listy św. Pawła", "Margarit" - zbiór kilkudziesięciu mów; ponadto poszczególne jego pisma jak "Do Teodora mnicha", "Homilia o wychowaniu dzieci", "Homilia na Wielką Pięćdziesiątnicę", "Księga o kapłaństwie", "Komentarz do modlitwy Ojcze nasz". Częściowo były to nowo dokonane przekłady z greckiego na ruski przez ówczesnych teologów prawosławnych i mnichów. Do wydawnictw fundamentalnych należał też zbiór pism ascetycznych Bazylego tzw. "Kniga o postničestvė" /Ostróg 1594/, ponadto poszczególne dzieła innych Ojców i pisarzy okresu wczesnochrześcijańskiego: Cyryla Jerozolimskiego "Kazanie... o Antychryście" /Wilno 1596/, Grzegorza z Nazjanzu "Wiersze... na Wielki Piątek" /Lwów 1630/, Cyryla Aleksandryjskiego "Slovo ... ko ... pokajaniju privodjaščee..." zawierające kazanie o wyjściu duszy z ciała i o sądzie ostatecznym /Jewje 1643/, Jana Damasceńskiego zbiór pieśni liturgicznych, modlitw i rozmyślań wydawany ustawicznie od 1603 r. pt. "Oktoich-Osmogłasnik", Efrema Syryjczyka "Kazanie na Przemienienie Pańskie" /Kijów 1625/, Andrzeja z Cezarei "Komentarz do Apokalipsy św. Jana" /Kijów 1625/, Makarego Egipskiego "Homilia o doskonałym chrześcijańskim" /Wilno 1627/, Jana Moschosa "Limonar" /"Łaska duchowna", Kijów 1628/.

Ukazywały się też zbiory tekstów różnych Ojców z modlitwami, jak np. "Molitvy povsednevnye iz mnogich sv. Otcov... z pisma grečeskago vkratce izbrannyja"; wydawane od 1596 r. kilkakrotnie zostały przełożone na język polski w r. 1650 pt.: "Modlitwy z Doktorów św. według św. Cerkwie Wschodniej zebrane..."²⁰. Do tej grupy

19 Tytuły tych dzieł podane są w tłumaczeniu polskim.

20 Upřednio wydano J.P. Berkowskiego, Objaśnienia albo Wykład liturgiej świętej i modlitwy z Doktorów św. według św. Wschodniej... Cerkwie, w 1605 i 1624 r. w Braotwie Wileńskim św. Ducho; por. Ephonemata liturgiej greckiej ze mszej św. Bazylego i św. Jana Chryzostoma, w Wilnie i w Krakowie, koniec XVII wieku.

wydawnictw należało równie często drukowane "Antologion albo o vĕty molitv izbrannyh ot mnogih Otec", ukazujące się spod pras drukarskich w latach 1613-1678, w takich ośrodkach, jak Lwów, Wilno, Jewje, Nowogród Siewierski. Dodamy tu też "Nomokanon - Zakonopravilnik... Pravila sv. Apostol, sed'mi soborov... i vselenskich učitelej i prepodobnyh Otec" /Kijów 1629 i nn./. Fragmenty tekstów Ojców wplatane też były w wydawnictwa liturgiczne, zatytułowane "Leiturgion", "Leiturgija", "Służebnik", zawsze z określeniem "Otec našich Ioanna Zlatoustago i Vasilija Velikago". Czasem ów mszał nosił nazwę "Ustav bożestvennaja liturgija", wydawana często we wszystkich ośrodkach prawosławnego Kościoła.

Oprócz tendencji rozpowszechniania pism Ojców poprzez wydawnictwa tekstowe powstaje wiążące się z tym faktem piśmiennictwo teologiczne, świadczące także o wykorzystywaniu myśli patrystycznej dla celów aktualnych, jak m.in. polemika, wywołana rozłamem w Cerkwi prawosławnej na naszych ziemiach, spowodowanym przystąpieniem części duchowieństwa do unii z Kościołem katolickim /Brześć 1596/. Wydano szereg pism polemicznych, w których teologowie prawosławni opierają się w swej argumentacji na tekstach Ojców. Zacytujemy tu przykładowo pisma Melecjusza Smotryckiego, pochodzącego z Ostroga, jak "Αντιγραφή albo Odpowiedź na skrypt uszczypliwy przeciwko ludziom... religii greckiej" /Wilno 1608/, zawierająca kilka polemicznych traktatów na takie najważniejsze problemy sporne, jak prymat papieża, chleb eucharystyczny itp., z powoływaniem się na Ojców i cytowaniem odpowiednich ustępów z dzieł Jana Chryzostoma, Jana Damasceńskiego, Grzegorza z Nazjanzu. Inne pismo Smotryckiego Ερῆνῃς to jest Lament jedynej... Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary, pierwszej z greckiego na słowieński, a teraz ze słowieńskiego na polski przełożony przez Theophila Orthologa /M. Smotryckiego/ tejże św. Cerkwie Wschodniej syna" wydane zostało również w Wilnie, 1610. Autor powołuje się na wszystkich kolejno Ojców, a ponadto na pisarzy greckich owego okresu, cytując teksty. Podobnie udokumentowane zostało cytatami anonimowe wydawnictwo "Wyznanie prawosławne św. Wschodniej Cerkwie o pochodzeniu Ducha św., wybrane z ksiąg tejże Cerkwie..." /1678/. Przypomnijmy też sprawę kontrowersji między Kościołami prawosławnym i katolickim, która znalazła wyraz we wspomnianych już publikacjach M. Cichow-

skiego "Tribunal", J.W.Czepańskiego "Controversiae", T.Rutki "Defensio"²¹.

Niniejszy pobieżny przegląd piśmiennictwa teologicznego Cerkwi prawosławnej na naszych terenach wskazuje na ożywienie zainteresowań pismami Ojców, na ich znajomość i zastosowanie w swych pracach. Zainteresowania te mają na ogół charakter praktyczny, odzwierciedlają potrzeby duszpasterskie, obrony wiary i kształtowania formacji duchowej.

Na zakończenie ogólnego przeglądu, obrazującego stan zainteresowań i prac nad greckimi Ojcami Kościoła na terenie całej Rzeczypospolitej w okresie XVI i XVII w. pozwolimy sobie zwrócić uwagę na rozległość i obfitość materiałów do przebadania i wnikliwego opracowania przez zainteresowanych tą dziedziną patrologów. Z braku odpowiedniego przygotowania relacja niniejsza mogła być tylko pobieżnym zarysem.

Janina Czerniatowicz

POLNISCHE BEARBEITUNGEN
DER GRIECHISCHEN KIRCHENVÄTER IN 16. UND 17. JAHRHUNDERT

/Zusammenfassung/

Das Interesse an den griechischen Kirchenvätern in Polen beginnt schon im Mittelalter, aber erst im 15. Jahrhundert werden seine Spuren deutlich. In den Händen der polnischen Humanisten befanden sich damals einige Werke fast aller griechischen Väter, wovon die Herkunftsnotizen auf den Handschriften und vom Beginn des 16. Jahrhunderts an auch auf den gedruckten Werken zeugen. Die eigentliche Rezeption beginnt jedoch erst in der Zeit, als in der Krakauer Akademie der Griechischunterricht eingeführt wurde, was die Arbeit mit den Originaltexten ermöglichte. Die ersten Symptome dessen waren: die von Jerzy Liban abgefasste Anthologie der heiligen Väter in griechischer Sprache und S.Hosius' Übersetzung der Rede des Chrysostomus über den vollkommenen Mönch, die mit dem griechischen Text versehen war. Diese beiden Arbeiten entstanden im Jahre 1528. Von der Mitte des 16. Jahrhunderts an begannen Übersetzungen von Werken der Väter und sogar Texteditionen zu erscheinen, die weit im Ausland Verbreitung fanden, wie die von J.Grodziecki bearbeitete Katechese des Kyrill von Jerusalem oder S.Łowski's Übersetzungen der Reden des Basilius. Es entstanden auch Studien über einzelne Väter: Chrysostomus, Basilius und Kyrill von

21 Zob. s.21 ich pełne tytuły.

Alexandrien. Die Schriften der Väter wurden auch in reichem Masse auf verschiedenen Gebieten der Theologie herangezogen, insbesondere in den polemischen und apologetischen Schriften in der stürmischen Reformationszeit, und bildeten eine Quelle von Argumenten zur Stützung von Thesen. Um ein vollständiges Bild der Rezeption der griechischen Väter in Polen zu erhalten, wurden auch die Ostgebiete der Adelsrepublik berücksichtigt, die von ruthenischer Bevölkerung orthodoxer Konfession bewohnt wurden. Auch dort waren diese Väter seit dem Mittelalter bekannt, als ihre Schriften dort in ruthenischer Sprache in Anthologieform oder in Einzelwerken im Umlauf waren. In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts bildete sich in diesen Gebieten eine lebendigere religiös-nationale und Bildungsbewegung heraus, und zwar an den Höfen der ruthenischen Magnaten, dann in den religiösen Gemeinschaften der Städte, in den Bruderschaften, was neue Übersetzungen von Basilius, Chrysostomus, Johannes Damaszenus, beider Kyrills u.a. aus dem Griechischen ins Ruthenische veranlasste. Aus ihren Texten wurden auch Gebetbücher und liturgische Veröffentlichungen zusammengesetzt. Ausserdem half die Kenntnis der Schriften der Väter in den Polemiken, die nach der Brester Union ausbrachen. Auf dem gesamten Gebiet der Adelsrepublik waren also die Schriften der griechischen Väter bekannt, regten mannigfache Arbeiten an, dienten verschiedenen Zwecken und religiösen Bedürfnissen und spielten auch im theologischen Schrifttum keine geringe Rolle.